

1924-2024-CÜ İLLƏRDƏ NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASINDA ƏHALİNİN SAYININ DƏYİŞİLMƏSİ DİNAMİKASI

DOI: [10.71447/2413-7235-2026-1-98](https://doi.org/10.71447/2413-7235-2026-1-98)

Kazım Z. Nağıyev

*Naxçıvan Dövlət Universiteti,
Təbii Ehtiyatlar İnstitutunun aparıcı elmi işçisi
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru
Email: kazimnagiyev0000@gmail.com
ORCID: 0009-0001-9936-3295*

Xülasə

Müstəqil Azərbaycan dövlətinin ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikası öz inkişafında zəngin bir tarixi yol keçmişdir. Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycanın özünəməxsus demoqrafik inkişaf xüsusiyyətlərinə malik olan regionlarından biridir. Məqalədə 100 ildən artıq tarixi bir dövr ərzində Naxçıvan Muxtar Respublikasında əhalinin sayında və strukturunda baş verən dəyişikliklər, sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi proseslərin demoqrafik inkişafa təsiri geniş şəkildə təhlil edilmişdir. 1924-2024-cü illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasında baş verən dəyişikliklər, sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi hadisələr əhalinin dinamikası və quruluşunun dəyişilməsi meylləri və bütövlükdə muxtar respublika əhalisinə dair 100 ildən artıq tarixi bir dövrü əhatə edən məlumatlar tədqiqat işində öz əksini tapmışdır. Həmçinin məqalədə şəhər və kənd əhalisinə və əhalinin cins tərkibinə dair göstəricilər təhlil edilmiş və onların sayında baş verən dəyişikliklər araşdırılmışdır. Aparılan araşdırmalar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasında əhalinin sayında müsbət dəyişikliklər baş vermiş və əhalinin sayı artmağa doğru meyl etmişdir. Xüsusilə Naxçıvan Muxtar Respublikasında həyata keçirilən sosial-iqtisadi islahatlar əhalinin dinamikasına müsbət təsir göstərmişdir.

Məqalədə həmçinin Naxçıvan Muxtar Respublikasının coğrafi mövqeyi, inzibati ərazi bölgüsü, əhalinin sıxlığı, milli tərkibi və orta ömür müddəti ilə bağlı məlumatlar öz əksini tapmışdır.

Ümumilikdə, aparılan araşdırmalar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, müxtəlif tarixi mərhələlərdə baş verən çətinliklərə baxmayaraq, Müstəqil Azərbaycan dövlətinin ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikasında əhalinin sayında ümumilikdə müsbət artım meylləri müşahidə olunmuşdur.

Açar sözlər: əhali, kişilər, qadınlar, şəhər, kənd, demoqrafik inkişaf

DYNAMICS OF CHANGE IN THE POPULATION OF THE NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC BETWEEN 1924-2024

Kazim Z. Nagiyev

*Nakhchivan State University,
Leading Researcher at the Institute of Natural Resources, PhD in Economics
Email: kazimnagiyev0000@gmail.com
ORCID: 0009-0001-9936-3295*

Abstract

Nakhchivan Autonomous Republic, being an integral part of the independent Republic of Azerbaijan, has passed through a rich historical path of development. The Nakhchivan Autonomous Republic is one of the regions of Azerbaijan distinguished by its unique demographic development

characteristics. The article comprehensively analyzes the changes in the population size and structure of the Nakhchivan Autonomous Republic over a historical period of more than 100 years, as well as the impact of socio-economic and socio-political processes on demographic development. The study reflects the demographic dynamics and structural changes of the population during 1924–2024, covering socio-economic and socio-political events and presenting data related to the population of the autonomous republic over more than a century. In addition, the article analyzes indicators related to the urban and rural population, as well as the gender composition of the population, and investigates the changes that occurred in their numbers. The conducted research revealed that positive changes occurred in the population size of the Nakhchivan Autonomous Republic, and the population tended to increase over time. In particular, the socio-economic reforms implemented in the Nakhchivan Autonomous Republic had a positive impact on demographic dynamics.

The article also includes information on the geographical location, administrative-territorial division, population density, ethnic composition, and average life expectancy of the Nakhchivan Autonomous Republic.

In general, the results of the research indicate that despite the difficulties experienced during different historical periods, positive population growth trends have been observed in the Nakhchivan Autonomous Republic, which is an integral part of the independent Republic of Azerbaijan.

Keywords: *population, men, women, urban, rural, demographic development*

ДИНАМИКА ИЗМЕНЕНИЯ ЧИСЛЕННОСТИ НАСЕЛЕНИЯ НАХЧЫВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКИ В 1924–2024 ГОДАХ

Казим З. Нагиев

*Нахчыванский Государственный Университет,
Ведущий научный сотрудник Института Природных Ресурсов, доктор философии по
экономике*

Email: kazimnagiyev0000@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-9936-3295>

Резюме

Нахчыванская Автономная Республика, являясь неотъемлемой составной частью независимого Азербайджанского государства, прошла богатый исторический путь развития. Нахчыванская Автономная Республика является одним из регионов Азербайджана, обладающих своеобразными особенностями демографического развития. В статье всесторонне проанализированы изменения численности и структуры населения Нахчыванской Автономной Республики за исторический период более 100 лет, а также влияние социально-экономических и общественно-политических процессов на демографическое развитие. В исследовании нашли отражение изменения, произошедшие в Нахчыванской Автономной Республике в 1924–2024 годах, социально-экономические и общественно-политические события, тенденции изменения динамики и структуры населения, а также сведения, охватывающие более чем столетний исторический период, связанный с населением автономной республики. Кроме того, в статье проанализированы показатели городского и сельского населения, а также половой состав населения и исследованы изменения, произошедшие в их численности. В результате проведенных исследований было установлено, что в Нахчыванской Автономной Республике произошли положительные изменения в численности населения, и наблюдалась тенденция к его росту. В особенности социально-экономические реформы, осуществляемые в Нахчыванской Автономной Республике, оказали положительное влияние на демографическую динамику.

В статье также нашли отражение сведения о географическом положении, административно-территориальном делении, плотности населения, национальном составе и средней продолжительности жизни населения Нахчыванской Автономной Республики. В целом результаты проведённого исследования показали, что, несмотря на трудности, возникшие на различных исторических этапах, в Нахчыванской Автономной Республике, являющейся неотъемлемой частью независимого Азербайджанского государства, наблюдались в целом положительные тенденции роста численности населения.

Ключевые слова: население, мужчины, женщины, город, село, демографическое развитие

GİRİŞ

Qədim və zəngin tarixə, mədəniyyətə və çoxəsrlik dövlətçilik ənənələrinə malik, əzəli və əbədi Azərbaycan torpağı olan Naxçıvan diyarı bəşər sivilizasiyasının beşiklərindən biri olub, tarixən Şərqi ticarət, sənətkarlıq elm və mədəniyyət mərkəzlərindən hesab olunmuşdur. 5 min il bundan əvvəl şəhər mədəniyyətinin formalaşdığı və Azərbaycan dövlətçilik tarixinə mühüm töhfələr verən bu qədim torpaqda insanlar 500-300 min il bundan əvvəl yaşamışdır. Min illər boyu burada ömür sürmüş azərbaycan türkləri böyük dövlətçilik ənənələrinin əsasını qoymuş və X əsrdə Naxçıvan şahlığının, XII əsrdə Azərbaycan Atabəylər dövlətinin, XVIII - XIX əsrlərdə Naxçıvan xanlığının, XX əsrin əvvəllərində Araz-Türk Respublikasının əsl sakinləri olaraq ardıcıl həyat yaşamış və bu ərazinin müdafiəsində böyük fədakarlıqla qətiyyətli mövqedə dayanmışdılar.

Azərbaycan Respublikasının ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikası Kiçik Qafqazın cənub – qərb qurşağında Zaqafqaziya yaylasının cənub – şərqində yerləşir. Onun ərazisi şimali – qərbdən cənubi – şərqə doğru 158 km, şimaldan cənuba isə 75 km məsafədə uzanır. O şimaldan və şimali – şərqdən Ermənistan Respublikası ilə (246 km.), cənubdan və cənubi – qərbdən İran İslam Respublikası ilə (204 km.) və cənubi – qərbdən isə Türkiyə Respublikası ilə (15 km.) həmsərhəddir. Bu sərhədlərin ümumi uzunluğu isə 465 kilometrdir. Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisi 5,5 min kvadrat kilometr, əhalisi 468,6 min nəfərdir (1 yanvar 2024). Əhalinin 166,2 min nəfəri və ya 35,5%-i şəhər yerlərində, 302,4 min nəfəri və ya 64,5%-i isə kənd yerlərində yaşayır. Ümumi əhalinin 234,0 min nəfəri və ya 49,9%-i kişilərdən, 234,6 min nəfəri və ya 50,1%-i isə qadınlardan ibarətdir. Əhalinin sıxlığı isə 1 kvadrat kilometrə 85 nəfər düşür. 2019-cu il əhalinin siyahıyaalınmasına əsasən muxtar respublika əhalisinin 99,7%-ni azərbaycanlılar, qalan hissəsini isə ruslar, kürdlər və digər xalqların nümayəndələri təşkil etmişdir. 2019-cu ildə muxtar respublikada əhalinin orta ömür müddəti kişilər üzrə 76,6 yaş, qadınlar üzrə isə 80,7 yaş olmuşdur. Naxçıvan Muxtar Respublikasına iri sənaye, elm və mədəniyyət mərkəzi olan paytaxt Naxçıvan şəhəri və 7 inzibati rayon - Şərur, Babək, Ordubad, Culfa, Kəngərli, Şahbuz və Sədərək daxildir. Bu rayonlar 6 şəhəri (Naxçıvan, Ordubad, Culfa, Şərur, Şahbuz və Babək), 9 qəsəbə və 203 kənd yaşayış məntəqələrini əhatə edir. (Nagiyev K. 2024).

ƏSAS HİSSƏ

Tarixin müxtəlif dövrlərində Azərbaycan Respublikasının və onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-siyasi, ictimai-iqtisadi həyatında baş verən hadisələr əhalinin dinamikası və quruluşunda baş verən dəyişikliklərə təsirsiz ötüşməmişdir. Belə ki, 1804-1813-cü və 1826-1828-ci illərdə İranla Rusiya arasında baş verən müharibə nəticəsində tərəflər arasında 1813-cü il oktyabrın 12-də imzalanmış Gülistan və 1828-ci il fevralın 10-da imzalanmış Türkmənçay müqavilələrinə əsasən Azərbaycanın ərazisi iki hissəyə Şimali Azərbaycana və Cənubi Azərbaycana ayrıldı. Şimali Azərbaycan İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ilə birlikdə Rusiyanın ərazisinə qatıldı, Cənubi Azərbaycan isə İranın tərkibində qaldı. 1828-ci il martın 20-də I Nikolay bu müqaviləni təsdiq etmiş və ertəsi gün Erməni vilayəti yaradılması haqqında fərman vermişdir (V. Arzumanov, N. Mustafa. 1998). Erməni vilayəti İrəvan və Naxçıvan əyalətlərinə və Ordubad dairəsinə bölünmüşdür. İrəvan əyalətinə keçmiş İrəvan xanlığının 15 mahalı, Naxçıvan əyalətinə 5 mahal və Ordubad dairəsinə 5 mahal daxil idi. Tarixi mənbələrə əsasən xanlıqlar işğal edilməzdən öncə həmin Erməni vilayətində 23.730 ailə, o cümlədən İrəvan əyalətində 17.000, Naxçıvan əyalətində 4600, Ordubad dairəsində isə 2.130 ailə yaşamışdır. Nəzərə alsaq ki, hər ailə orta hesabla 5 nəfərdən ibarət olmuşdur, onda bütün ailələrdə mövcud olmuş əhalinin sayının 118.650 nəfər olduğu aydınlaşır (V. Arzumanov, N. Mustafa. 1998), (И. Шопен. 1852). Həm 1804-1813-cü və 1826-1828-ci illərdə Rusiya–İran müharibələrinin gedişində, həm də sonralar ermənilərin böyük kütlələrinin İran, Türkiyə və Cənubi Azərbaycandan Zaqafqaziyaya, o cümlədən də Qarabağa köçürülməsi nəticəsində burada onların sayı ilbəlil artırdı. 1828-ci ildə İranla Rusiya arasında imzalanmış Türkmənçay müqaviləsinə görə ermənilərin İran ərazisindən Rusiya ərazisinə maniasız

köçməsinə icazə verilirdi. Bu akt ermənilərin Zaqafqaziya, o cümlədən Qarabağa kütləvi halda köçməsinə imkan verirdi. Köçüb gələnlər isə İrəvan, Qarabağ, Naxçıvan və Bakıda yerləşirdi. 1826-1828-ci illərdə müharibə dövründə İrandan və Azərbaycanın cənub ərazilərindən Zaqafqaziya, o cümlədən Qarabağa 18 min erməni ailəsi köçürülmüşdür (Azərbaycan tarixi IV cild. 2000). 1829-cu ilin əvvəlində qraf Paskeviçin tapşırığı ilə İvan Şopen erməni vilayətində kameral siyahıyaalma keçirmişdir. Ölyazması 20 cildən ibarət olan bu siyahıyaalmanın nəticələri müəllifin 1852-ildə nəşr edilən “Erməni vilayətinin Rusiya imperiyasına birləşdirilməsi dövrünün tarixi abidəsi” əsərində verilmişdir (Hacıyev İ. 2021). Naxçıvan əyalətinin kameral təsvirinə Naxçıvan şəhəri, Naxçıvan mahalı, Xok mahalı, Əlincəy mahalı və Dərələyəz mahalının siyahıyaalma sənədləri daxildir. Ordubad dairəsinə gəldikdə isə mahalın özü, Ordubad şəhəri, Əylis mahalı, Dəstə mahalı, Biləv mahalı və Çənnəb mahalının kameral təsvirləri aiddir.

Osmanlılar dövründə Naxçıvan diyarı üzrə tərtib edilmiş maliyyə-vergi sənədləri ilə Naxçıvan əyaləti və Ordubad dairəsi üzrə tərtib edilmiş kameral təsvirlər arasında müxtəlif parametrlər əsasında təhlil və müqayisələr apararkən maraqlı faktlar aşkar olunur. Aydın olur ki, Naxçıvan qəzası 1590-cı il “Müfəssəl dəftər”ə görə 17 nahiyyədən ibarət olmuşdur. 1727-ci ildə tərtib olunmuş “Müfəssəl dəftər”ə görə isə Naxçıvan sancağı 14 nahiyyəni özündə birləşdirirdi. Buradan aşkar görünür ki, Osmanlı dövləti birinci mərhələdə Naxçıvanı qəza, ikinci mərhələdə isə sancaq kimi qəbul etmişdir. “Müfəssəl dəf-tər”dəki məlumatla “Kameral təsvir”dəki məlumatı müqayisə etdikdə aydın olur ki, Naxçıvan qəzasının ərazisi Naxçıvan əyalətinin 1831-ci ildəki ərazisindən xeyli böyük olmuşdur. 1590-cı ildə Naxçıvan qəzasında 6.037, 1727-ci ildə Naxçıvan sancağında 9.788 nəfər vergi mükəlləfiyyətli əhali olmuşdur (Hacıyev İ. 2018).

İ. Şopenə görə Erməni vilayətində 752 kənd olmuşdur ki, onlardan da 521-i İrəvan əyalətində, 179-u Naxçıvan əyalətində, 52-i isə Ordubad dairəsində olmuşdur. Müharibə nəticəsində vilayətin ərazisində 359 kənd, o cümlədən 310 kənd İrəvan əyalətində, 42 kənd Naxçıvan əyalətində, 6 kənd isə Ordubad dairəsində xaraba qalmış, əhalisi didərgin düşmüşdür. Dağıdılmış və xaraba qalmış kəndlərlə birlikdə Erməni vilayətində cəmi 1.111 kənd olmuşdur.

1828-ci il Türkmənçay müqaviləsinin 15-ci maddəsinə uyğun olaraq ermənilər İrandan erməni vilayətinə köçürülürdü. İ. Şopenin 1829-1832-ci illərdə Erməni vilayətində keçirdiyi kameral siyahıya-alma nəticəsində verdiyi statistik məlumatlara əsasən İrandan köçürülən ermənilər 366 ailə tərkibində 1.715 nəfər İrəvan, 265 ailə tərkibində 1.110 nəfər Naxçıvan və 36 ailə tərkibində isə Ordubad şəhərlərində yerləşdirilmişdilər. Köçürülən ermənilər İrəvan əyalətinin 119 kəndində, Naxçıvan əyalətinin 61 kəndində, Ordubad dairəsinin 11 kəndində yerləşdirilmişdilər. Ümumiyyətlə İrəvan əyalətində 4.599 ailə tərkibində 23.568 nəfər, Naxçıvan əyalətində 2.137 ailə tərkibində 10.652 nəfər, Ordubad dairəsində isə 250 ailə tərkibində 1.340 nəfər erməni yerləşdirilmişdir. Nəticədə Erməni vilayətinə 6.949 ailə tərkibində 35.560 nəfər köçürülmüşdür (V. Arzumanov, N. Mustafa. 1998). Əgər yeni təşkil edilmiş Erməni vilayətində müsəlmanların sayı 81.749 nəfər (17.078 ailə) və ermənilərin sayı 25.131 nəfər (4.428 ailə) olmuşdursa, İrandan ermənilər köçürüldükdən sonra onların sayı 60.691 nəfərə (11.377 ailə) çatmışdır. Bununla da ermənilərin sayı 24 %-dən 43%-ə qalxmışdır (Hacıyev İ. 2021). Həmçinin 1829-cu il (14 sentyabr) Ədirnə müqaviləsinin 13-cü maddəsinə uyğun olaraq Türkiyənin işgal edilmiş ərazilərində qalan ermənilərə Rusiyanın tabeliyinə keçmək hüququ verilmişdir. İ.Şopenin hesablamalarına görə bunun əsasında İrəvan, Naxçıvan və digər ətraf ərazilərə 21.666 erməni və 324 nəfər yezidi kürdü köçürülmüşdür. Əvvəllər erməni vilayətində cəmi 25.131 nəfər erməni qeydə alınmışdırsa, köçürmələrdən sonra onların sayı 82.397 nəfər olmuşdur (Azərbaycan tarixi V cild. 2008). Ümumiyyətlə 1826-1828-cı illərdə Rusiya–İran və 1828-1829-cu illərdə Rusiya–Türkiyə müharibələ-rindən sonra Erməni vilayətinə (İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisinə) İran və Türkiyədən 57.266 nəfər erməni (10.631 ailə) köçürülmüşdür. Köçürmələrdən əvvəl həmin ərazidə cəmi 25.131 nəfər (4.428 ailə) erməni yaşamışdır. Müharibələrin nəticəsində İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisindən türklərin xeyli hissəsi qaçqın düşmüş, orada yalnız 81.749 nəfər (17.078 ailə) müsəlman qalmışdır. Köçürmələrdən sonra isə

ermənilər 82.397 nəfər (15.059 ailə) təşkil etmiş, nəticədə müsəlmanları sayca üstələmişdilər (V.Arzumanov, N.Mustafa. 1998). İki il ərzində 1828-ci ildən 1830-cu ilədək isə Zaqafqaziyaya 40 mindən çox İran, 84 min Türkiyə ermənisi köçürülmüş və onlar erməni əhalisinin cüzi olduğu Yelizavetpol və İrəvan quberniyalarının ən yaxşı torpaqlarında yerləşdirilmiş və onlara 200.000 desyatidən çox xəzinə torpağı ayrılmışdır (Azərbaycan tarixi IV cild. 2000).

Cədvəl 1. Naxçıvan bölgəsinin əhalisi (müasir sərhədlər üzrə)

Ərazi	Əhali			
	ailələr	kişi	qadın	cəmi
Naxçıvan əyalətindən				
Naxçıvan şəhəri	1.330	2.871	2.599	5.470
Əlincəçay mahalı	731	1.885	1.697	3.582
Naxçıvan mahalı	2.070	4.991	4.486	9.477
Xok mahalı	335	842	757	1.599
Ordubad dairəsindən				
Ordubad şəhəri	803	1.771	1.673	3.444
Ordubad mahalı	196	421	422	843
Əylis mahalı	320	970	916	1.886
Dəstə mahalı	379	991	888	1.879
Biləv mahalı	499	1.194	1.123	2.317
Cannab mahalı	128	306	300	606
İrəvan əyalətindən				
Şərur mahalı	1.641	4.350	3.917	8.267
Verdibasar mahalının Sədərək kəndi	135	469	409	878
Yekun	8.567	21.061	19.187	40.248

Mənbə: (Şahverdiyev Z. Naxçıvan bölgəsi XIX-XX əsrin əvvəllərində. Bakı, Qismət, 2008. 133s.).

Yuxarıdakı cədvəldən göründüyü kimi 1829-cu ildə müasir sərhədlər üzrə Naxçıvan bölgəsində 8.567 ailənin tərkibində 40.248 nəfər əhali yaşamışdır ki, onların da 21.061 nəfəri kişilərdən, 19.187 nəfəri isə qadınlardan ibarət olmuşdur. İ Şopenin məlumatına görə Rusiyanın işğalından sonra Naxçıvan bölgəsində 2.133 ailə tərkibində 8.914 nəfər şəhər əhalisi qeydə alınmışdır ki, onlardan da 2.871 nəfəri kişi, 2.599 nəfəri isə qadın olmaqla 5.470 nəfəri (1.330 ailə) Naxçıvan şəhərində, 1.771 nəfəri kişi, 1.673 nəfəri qadın olmaqla 3.444 nəfər (803 ailə ailə) isə Ordubad şəhərində məskunlaşmışdır (Hacıyev İ. 2021).

1897-ci il Rusiya imperiyasında keçirilmiş ilk ümumi əhali siyahıyaalması məlumatlarına əsasən indiki Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisinin əksər hissəsini təşkil etmiş Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzalarında birlikdə 177.3 min nəfər, o cümlədən Naxçıvan qəzasında 100.7 min nəfər əhali yaşamışdır. Hər iki qəzada birlikdə yaşamış əhalinin 115.7 min nəfərini və ya 65.3%-ni yerli azərbaycanlılar (o cümlədən, Naxçıvan qəzasında 64.1 min nəfər və ya 63.7%, Şərur-Dərələyəz qəzasında 51.6 min nəfər və ya 67.4%, Naxçıvan şəhərində 6.2 min nəfər və ya 70.0%, Ordubad şəhərində 4.1 min nəfər və ya 88.6%, Baş noraşəndə 0.6 min nəfər və ya 68.8%), 55.4 min nəfəri və ya 31.2%-i gəlmə ermənilər (o cümlədən, Naxçıvan qəzasında 34.7 min nəfər və ya 34.4%, Şərur-Dərələyəz qəzasında 20.7 min nəfər və ya 27.1%, Naxçıvan şəhərində 2.2 min nəfər və ya 25.7%), 4.4 min nəfəri və ya 2.4%-i kürdlər, 1.1 min nəfəri və ya 0.64%-i ruslar, 0.7 min nəfərini və ya 0.37%-ni isə digər xalqların nümayəndələri təşkil etmişdilər (A.Nadirov, Ə.Nuriyev, Ş.Muradov. 2000).

Cədvəl 2. Naxçıvan MR-də əhalinin sayının dəyişilməsi (min nəfər)

İllər	Cəmi əhali, min nəfər	O cümlədən		Yekuna nisbətən %-lə	
		şəhər	kənd	Şəhər	kənd
1924	90,0	11,0	79,0	12,2	87,8
1926	104,9	14,7	90,2	14,0	86,0
1939	126,7	22,5	104,2	17,8	82,2
1959	141,4	38,3	103,1	27,1	72,9
1970	202,2	49,5	152,7	24,5	75,5
1975	222,9	55,7	167,2	25,0	75,0
1980	243,6	63,9	179,7	26,2	73,8
1985	269,8	75,1	194,7	27,8	72,2
1990	300,5	88,9	211,6	29,6	70,4
1991	307,2	89,9	217,3	29,3	70,7
1992	315,1	91,5	223,6	29,0	71,0
1993	320,8	91,8	229,0	28,6	71,4
1994	326,1	92,5	233,6	28,4	71,6
1995	331,9	93,3	238,6	28,1	71,9
1996	337,8	94,2	243,6	27,9	72,1
1997	343,0	94,5	248,5	27,6	72,4
1998	348,0	94,3	253,7	27,1	72,9
1999	354,1	95,1	259,0	26,9	73,1
2000	358,8	96,2	262,6	26,8	73,2
2001	363,1	97,1	266,0	26,7	73,3
2002	366,9	97,8	269,1	26,7	73,3
2003	370,4	98,9	271,5	26,7	73,3
2004	373,9	110,1	263,8	29,4	70,6
2005	377,8	110,9	266,9	29,4	70,6
2006	382,1	111,6	270,5	29,2	70,8
2007	386,0	112,3	273,7	29,1	70,9
2008	391,8	114,2	277,6	29,1	70,9
2009	397,3	115,4	281,9	29,0	71,0
2010	402,4	116,7	285,7	29,0	71,0
2011	410,1	119,5	290,6	29,1	70,9
2012	418,5	121,7	296,8	29,1	70,9
2013	427,2	123,9	303,3	29,0	71,0
2014	435,3	127,2	308,1	29,2	70,8
2015	439,8	128,2	311,6	29,1	70,9
2016	444,4	131,0	313,4	29,5	70,5
2017	449,1	132,4	316,7	29,5	70,5
2018	452,8	133,6	319,2	29,5	70,5
2019	456,1	134,5	321,6	29,5	70,5
2020	459,8	162,7	297,1	35,4	64,6
2021	461,7	163,4	298,3	35,4	64,6
2022	463,1	164,0	299,1	35,4	64,6
2023	465,7	165,0	300,7	35,4	64,6
2024	468,6	166,2	302,4	35,5	64,5

Mənbə: Cədvəl Naxçıvan MR Statistika Komitəsinin materialları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Yuxarıdakı cədvəldən göründüyü kimi 1924-cü ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasında əhalinin sayı 90,0 min nəfər təşkil etmişdir ki, onların da 11,0 min nəfəri və ya 12,2%-i şəhər yerlərində, 79,0 min

nəfəri və ya 87,8%-i isə kənd yerlərində məskunlaşmışdır. 1897-1924-cü illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasında əhalinin sayının 87,3 min nəfər və ya 49,2% azalaraq 177,3 min nəfərdən 90,0 min nəfərə düşməsinə və xüsusilə yerli azərbaycanlıların sayca azlmasına 1905-1906-cı və 1915-1918-ci illərdə baş vermiş erməni-müsəlman qırğınları və bu qanlı hadisələr nəticəsində əhalinin kütləvi surətdə başqa yerlərə, xüsusilə İrana və Türkiyəyə köçməsi, dəhşətli aclıq nəticəsində əhalinin böyük tələfata uğraması, Naxçıvan ərazisinin bir hissəsinin Azərbaycan torpaqları hesabına yaradılmış Ermənistan qatılması, Sovet hakimiyyətinin qurulduğu ilk illərdə əhalinin bir qisminin keçmiş SSRİ-nin və Azərbaycan SSR-nin iri şəhərlərinə daimi yaşamağa, işləməyə və təhsil almağa köçüb getmələri, habelə əhalinin doğum, ölüm və təbii artım göstəricilərinin nisbətən aşağı düşməsi və digər amillər təsir göstərmişdir.

1924-1926-cı illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasında əhalinin sayı 14,9 min nəfər və ya 16,6% artaraq 90 min nəfərdən 104,9 min nəfərə, o cümlədən şəhər yerlərində 3,7 min nəfər və ya 33,6% artaraq 11 min nəfərdən 14,7 min nəfərə, kənd yerlərində isə 11,2 min nəfər və ya 14,2% artaraq 79,0 min nəfərdən 90,2 min nəfərə çatmışdır. 1926-1939-cu illərdə isə Muxtar Respublikada əhalinin sayı 21,8 min nəfər və ya 20,8% artaraq 104,9 min nəfərdən 126,7 min nəfərə, o cümlədən şəhər yerlərində 7,8 min və ya 53,1% artaraq 14,7 min nəfərdən 22,5 min nəfərə, kənd yerlərində isə 14,0 min nəfər və ya 15,5% artaraq 90,2 min nəfərdən 104,2 min nəfərə çatmışdır. 1926-1939-cu illərdə muxtar respublikada əhalinin sayının 13 il ərzində 21,8 min nəfər artması isə başqa amillərlə yanaşı, 1929-cu ildə Zaqafqaziyada MİK Rəyasət Heyətinin qərarı ilə 657 kv.km ərazinin – Şərur dairəsinin Qurdqulaq, Xaçın, Horadiz kəndlərinin; Şahbuz nahiyyəsinin Oğbin, Ağxaç, Almalı, İtqıran, Sultanbəy kəndlərinin; Ordubad dairəsinin – Qorçevan kəndinin, habelə Kilid kəndi torpaqlarının bir hissəsinin; 1930-cu ildə isə Əldərə, Lehvaz, Astazur, Nüvədi və s. yaşayış məntəqələrinin Ermənistanə verilməsi ilə bağlıdır.

1939-1959-cu illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasında əhalinin sayı 14,7 min nəfər və ya 11,6% artaraq 126,7 min nəfərdən 141,4 min nəfərə, o cümlədən şəhər yerlərində 15,8 min nəfər və ya 70,2% artaraq 22,5 min nəfərdən 38,3 min nəfərə qalxmış, kənd yerlərində isə 1,1 min nəfər və ya 1,1% azalaraq 104,2 min nəfərdən 103,1 min nəfərə düşmüşdür. 1939-1959-cu illərdə muxtar respublikada əhalinin sayının nisbətən az, yəni 20 il ərzində cəmi 14,7 min nəfər artmasına səbəb isə bütövlükdə keçmiş SSRİ və Azərbaycan SSR-də olduğu kimi, burada da əsasən 1941-1945-ci illərdəki müharibənin göstərdiyi mənfi nəticələrlə bağlıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasının 1924-2024-ci illəri əhatə edən 100 illik tarixi ərzində əhalinin ən sürətli orta illik artımı keçən əsrin 60-70-ci illərində müşahidə olunmuşdur. Ümumiyyətlə həmin dövr bütövlüklə Azərbaycanda əhalinin demoqrafik inkişaf səviyyəsinin ən yüksək göstəriciyə malik olduğu dövr kimi səciyyələnir. Bu dövrdə daha doğrusu 1959-1970-ci illərdə keçirilən əhalinin siyahıyaalınması dövründə Naxçıvan Muxtar Respublikasında əhalinin sayı 43% (müqayisə üçün, Azərbaycan SSR-də 38,4%, keçmiş SSRİ-də isə 15,8%), o cümlədən şəhər yerlərində 29,2% (Azərbaycan SSR-də 45,1%, keçmiş SSRİ-də isə 36%), kənd yerlərində 48,1% (Azərbaycan SSR-də 32,2% artmış, SSRİ-də 2,9% azalmışdır) artmışdır.

1970-1990-cı illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasında əhalinin sayı 98,3 min nəfər və ya 48,6% artaraq 202,2 min nəfərdən 300,5 min nəfərə, o cümlədən şəhər yerlərində 39,4 min nəfər və ya 79,6% artaraq 49,5 min nəfərdən 88,9 min nəfərə, kənd yerlərində isə 58,9 min nəfər və ya 38,6% artaraq 152,7 min nəfərdən 211,6 min nəfərə çatmışdır.

1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Milli Şurası İstiqlal Bəyannaməsini imzalamaqla Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini dünyaya bəyan etdi və beləliklə müsəlman şərqində ilk demokratik dövlət olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandı. Bu zaman Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ərazisi 113.895.97 kv km idi. 1918-ci il noyabrın 18-də isə Naxçıvanın yerli əhalisi Qafqazda altıncı olan Araz-Türk Respublikasının müvəqqəti müstəqilliyini elan etdi və beləliklə erməni-daşnak quldurlarından qorunmaq məqsədi ilə Araz-Türk Respublikası yaradıldı. Respublikanın əhalisi 1 milyon nəfər, ərazisi isə 8.696 kv. km olmaqla tərkibinə Naxçıvan, Şərur-

Dərələyəz, Ordubad qəzaları, Sürməli və Eçmiədzin qəzalarının bir hissəsi, Sərdarabad, Uluxanlı, Qəmərlı, Vədi (Vediba-sar), Mehri bölgələri və s. ərazilər daxil olmuşdu. Respublikanın Paytaxtı Naxçıvan şəhəri idi. 1919-cu ilin əvvəllərində ingilislər Naxçıvanı tutaraq Araz-Türk Respublikasını və Naxçıvan Milli Komitəsini ləğv etmişdilər. Bununla da Araz-Türk Respublikası 1919-cu il martın əvvəllərində süquta uğramışdır. 1919-cu ildə Versal sülh konfransına təqdim olunan məlumatda Naxçıvan qəzası əhalisinin tərkibində azərbaycanlılar 62.5%, ermənilər isə 36.7%, Şərur-Dərələyəz qəzasında azərbaycanlılar 72.3%, erməni-lər isə 27.1% təşkil etmişdir. 1920-ci il aprelın 27-də isə bolşeviklərin 11-ci ordusu Bakıya daxil oldu və bununla da 23 aydan sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süquta uğradı. 1920-ci il aprelın 28-də Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulması elan edildikdən bir qədər sonra, daha doğrusu iyulun 28-də Naxçıvanda da sovet hakimiyyətinin qurulması rəsmən elan edildi. Naxçıvanın ayrıca sovet sosialist respublikası elan edilməsinə baxmayaraq, o özünü Azərbaycanın tərkib hissəsi hesab edirdi. Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində olan Muxtar ərazi statusu 1921-ci il martın 16-da Rusiya ilə Türkiyə arasında imzalanmış Moskva müqaviləsi və həmin il oktyabrın 13-də Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstan sovet sosialist respublikaları ilə Türkiyə arasında imzalanmış Qars müqaviləsində təsbit edilmişdir. Belə ki, Moskva müqaviləsinin 3-cü və Qars müqaviləsinin isə 5-ci maddəsində muxtariyyətin əsasları və Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisi təstiq olunmuşdur. 1921-ci ilin əvvəllərində keçirilən ümum-xalq səsverməsi və 1921 –ci il 16 mart və 13 oktyabrda imzalanmış beynəlxalq müqavilələr Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində qalmasını rəsmiləşdirdi. Naxçıvan Muxtar Diyarının Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikasına çevrilməsi Azərbaycan MİK-nin 1924-cü il 9 fevral tarixli dekreti ilə rəsmiləşdirildi. 1929-cu il fevralın 18-də beynəlxalq hüquq normaları kobudcasına pozularaq Zaqafqa-ziyada MİK Rəyasət Heyətinin qərarı ilə Naxçıvan diyarının 657 kv.km ərazisi, o cümlədən Şərur dairəsinin - Qurdqulaq, Xaçın, Horadiz kəndləri; Şahbuz nahiyyəsinin - Oğbin, Ağxaç, Almalı, İtqıran, Sultanbəy kəndləri; Ordubad dairəsinin – Qorçevan kəndi, habelə Kilid kəndi torpaqlarının bir hissəsi Ermənistana verildi. 1930-cu ildə isə Əldərə, Lehvaz, Astazur, Nüvədi və s. yaşayış məntəqələrinin Ermənistana verilməsi ilə həmin ərazidə Mehri rayonu yaradıldı və bununla da Naxçıvan bölgəsi Azərbaycan torpaqlarından ayrı düşdü (Azərbaycan tarixi V cild. 2008), (Hacıyev İ. 2018), (Hacıyev İ. 2021), (Hacıyev İ. 2021). SSRİ-nin dağılmasından sonra Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin müdrik siyasəti və muxtar respublika sakinlərinin böyük fədakarlığı nəticəsində Naxçıvan Muxtar Respublikasının erməni istilasından rəşadətlə müdafiə edilmə-si, həmçinin Ulu Öndərimiz tərəfindən Azərbaycan Respublikasının gələcəyi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən müdrik qərarların qəbul edilməsi Azərbaycan tarixinin ən parlaq səhifələrinin bariz nümunəsidir. Belə ki, həmin dövrdə Ali Sovetin qərarı ilə Naxçıvan Muxtar Respublikasının adından Sovet Sosialist sözləri çıxarıldı və Azərbaycan Demokratik Respublikasının 1918-ci ildə qəbul etdiyi üçrəngli dövlət bayrağı Naxçıvan Muxtar Respublikasının da dövlət bayrağı kimi qəbul olundu. Ali məclis həm də eyni addımı Azərbaycan Respublikasında da atmaq barədə qanunvericilik təşəbbüsü ilə çıxış etdi. 1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Aktı qəbul olundu və bunun əsasında xalqımız 1991-ci il oktyabrın 18-də öz müstəqilliyini bərpa etdi. 1988-ci ildən başlayaraq Ermənistan Respublikası tərəfindən Azərbaycan Respublikasının ayrılmaz tərkib hissəsi və tarixi torpaqları olan Qarabağ və onun ətrafındakı 7 inzibati rayon və digər ərazilər işğal edilmişdir. 27 sentyabr-10 noyabr 2020-ci il 44 günlük Vətən müharibəsində və 19 sentyabr 2023-cü ildə Antiterror əməliyyatında Müzəffər Ali Baş Komandanımız İlham Əliyevin müdrik rəhbər-liyi və xalqımızın sıx birliyi ilə rəşadətli ordumuz ermənilərin məkrli və təcavüzkar işğalçılıq siyasətinə son qoyaraq əzəli və əbədi yaşayış məskənimiz, yurd yerimiz olan Qarabağı və digər tarixi torpqlarımı-zı, 30 ildən artıq bir müddət ərzində ermənilər tərəfindən işğal olunan 20% ərazimizi erməni işğalından azad etməklə bu diyarın əsl sakinləri olan soydaşlarımızın məcburi köçkünlük həyatına son qoydu. Məğrur və qəhrəman xalqımızın tarix qarşısında böyük əzmkarlığı və ədalətli mübarizəsi, düşmən üzərində bu böyük qələbəsi Vətən tariximizin qəhrəmanlıq səlnaməsinin parlaq səhifələrinə qızıl hərflərlə həkk olundu.

1920-1923-cü illərdə Naxçıvan Sovet Sosialist Respublikası, 1923-1924-cü illərdə Naxçıvan Muxtar Diyarı, 1924-1990-cı illərdə Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikası, 1990-cı ildən bu günə kimi Naxçıvan Muxtar Respublikası adlandırılan əzəli və əbədi Azərbaycan torpağı olan Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycan Respublikasının tərkibində muxtar dövlətdir.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasında 27 yanvar 1999-cu ildə keçirilmiş əhalinin ilk milli siyahıyaalınması məlumatlarına əsasən, Azərbaycan Respublikasının ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikasında yaşayan əhalinin sayı 354,1 min nəfər təşkil etmişdir. Onların 95,1 min nəfəri və ya 26,9%-i şəhər yerlərində, 259,0 min nəfəri və ya 73,1%-i isə kənd yerlərində məskunlaşmışdır. Həmin dövrdə muxtar respublika əhalisinin 174,5 min nəfərini və ya 49,3%-ni kişilər, 179,6 min nəfərini və ya 50,7%-ni isə qadınlar təşkil etmişdir.

1 yanvar 2024-ci il tarixə olan statistik məlumatlara əsasən Naxçıvan Muxtar Respublikasının əhalisi 468,6 min nəfər təşkil etmişdir. Onların 166,2 min nəfəri və ya 35,5%-i şəhər yerlərində, 302,4 min nəfəri və ya 64,5%-i isə kənd yerlərində yaşayır. Əhalinin 234,0 min nəfəri və ya 49,9%-i kişilərdən, 234,6 min nəfəri və ya 50,1%-i isə qadınlardan ibarətdir.

1924-2024-cü illəri əhatə edən 100 il ərzində Naxçıvan Muxtar Respublikasında əhalinin sayı 5,2 dəfə artaraq 90,0 min nəfərdən 468,6 min nəfərə, o cümlədən şəhər əhalisinin sayı daha sürətlə, yəni 15,1 dəfə artaraq 11,0 min nəfərdən 166,2 min nəfərə, kənd əhalisinin sayı isə 3,8 dəfə artaraq 79,0 min nəfərdən 302,4 min nəfərə gəlib çatmışdır.

Cədvəl 3. Naxçıvan Muxtar Respublikası üzrə əhalinin sayı və cins üzrə bölgüsü (ilin əvvəlinə min nəfər)

İllər	Əhali- nin sayı (min nəfər)	o cümlədən		Bütün əhaliyə görə, faizlə		o cümlədən		Bütün əhaliyə görə, faizlə	
		şəhər	kənd	şəhər	kənd	kişilər	qadınlər	kişilər	qadınlər
1999	354,1	95,1	259,0	26,9	73,1	174,5	179,6	49,3	50,7
2000	358,8	96,2	262,6	26,8	73,2	177,0	181,8	49,3	50,7
2001	363,1	97,1	266,0	26,7	73,3	179,2	183,9	49,4	50,6
2002	366,9	97,8	269,1	26,7	73,3	181,1	185,8	49,4	50,6
2003	370,4	98,9	271,5	26,7	73,3	181,6	188,8	49,0	51,0
2004	373,9	110,1	263,8	29,4	70,6	186,0	187,9	49,7	50,3
2005	377,8	110,9	266,9	29,4	70,6	187,3	190,5	49,6	50,4
2006	382,1	111,6	270,5	29,2	70,8	189,7	192,4	49,6	50,4
2007	386,0	112,3	273,7	29,1	70,9	191,7	194,3	49,7	50,3
2008	391,8	114,2	277,6	29,1	70,9	193,0	198,8	49,3	50,7
2009	397,3	115,4	281,9	29,0	71,0	197,8	199,5	49,8	50,2
2010	402,4	116,7	285,7	29,0	71,0	200,0	202,4	49,7	50,3
2011	410,1	119,5	290,6	29,1	70,9	204,2	205,9	49,8	50,2
2012	418,5	121,7	296,8	29,1	70,9	208,2	210,3	49,7	50,3
2013	427,2	123,9	303,3	29,0	71,0	212,5	214,7	49,7	50,3
2014	435,3	127,2	308,1	29,2	70,8	216,7	218,6	49,8	50,2
2015	439,8	128,2	311,6	29,1	70,9	219,1	220,7	49,8	50,2
2016	444,4	131,0	313,4	29,5	70,5	221,6	222,8	49,9	50,1
2017	449,1	132,4	316,7	29,5	70,5	224,1	225,0	49,9	50,1
2018	452,8	133,6	319,2	29,5	70,5	226,0	226,8	49,9	50,1
2019	456,1	134,5	321,6	29,5	70,5	227,7	228,4	49,9	50,1
2020	459,8	162,7	297,1	35,4	64,6	229,7	230,0	50,0	50,0
2021	461,7	163,4	298,3	35,4	64,6	230,6	231,1	49,9	50,1
2022	463,1	164,0	299,1	35,4	64,6	231,4	231,7	50,0	50,0

2023	465,7	165,0	300,7	35,4	64,6	232,6	233,1	49,9	50,1
2024	468,6	166,2	302,4	35,5	64,5	234,0	234,6	49,9	50,1

Mənbə: Cədvəl Naxçıvan MR Statistika Komitəsinin materialları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Yuxarıdakı cədvəldən göründüyü kimi 1999-2024-cü illəri əhatə edən 25 il ərzində isə Naxçıvan Muxtar Respublikası əhalisinin ümumi sayında və cins tərkibində, şəhər və kənd əhalisinin sayında baş verən dəyişikliklərin dinamikasından aydın olur ki, həmin dövrdə muxtar respublikada əhalinin sayı 114,5 min nəfər və ya 32,3% artaraq, 354,1 min nəfərdən 468,6 min nəfərə, o cümlədən şəhər yerlərində 71,1 min nəfər və ya 74,8% artaraq, 95,1 min nəfərdən 166,2 min nəfərə, kənd yerlərində isə 43,4 min nəfər və ya 16,8% artaraq, 259,0 min nəfərdən 302,4 min nəfərə çatmışdır. Kişilərin sayı 59,5 min nəfər və ya 34,1% artaraq, 174,5 min nəfərdən 234,0 min nəfərə, qadınların sayı isə 55 min nəfər və ya 30,6% artaraq, 179,6 min nəfərdən 234,6 min nəfərə çatmışdır.

NƏTİCƏ

Qədim və zəngin tarixə, mədəniyyətə və çoxəsirlik dövlətçilik ənənələrinə malik, əzəli və əbədi Azərbaycan torpağı olan Naxçıvan diyarında, bu diyarın əsl sakinləri olan azərbaycan türkləri min illər boyu ömür sürmüş, bu torpağı böyük fədakarlıqla müdafiə etməklə vətənə olan öz bağlıqlarını təsdiq etmişdilər. Tarixin müxtəlif dövrlərində Azərbaycan Respublikasının və onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-siyasi, ictimai-iqtisadi həyatında baş verən hadisələr əhalinin dinamikası və quruluşunda baş verən dəyişikliklərə öz təsirini göstərmişdir. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikasında iqtisadiyyatın bütün sahələrini əhatə edən davamlı inkişaf, həmçinin sosial sahələrin və səhiyyə sistemi-nin kompleks şəkildə inkişafı, kommunal, xidmət və sosial infrastruktur təminatının həcmnin və keyfiyyətinin yüksəldilməsi, sənaye müəssisələrinin fəaliyyətinin bərpa edilməsi və yeni istehsal müəssisələrinin yaradılması, kənd təsərrüfatının və xüsusilə də aqrar sektorun inkişafı istiqamətində kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi, yeni iş yerlərinin yaradılması, əhalinin məşğulluq səviyyəsi-nin yüksəldilməsi, yoxsulluğun azaldılması və digər sosial-iqtisadi tədbirlərin uğurla həyata keçirilməsi müasir mərhələdə də əhalinin sayında müsbət dəyişikliklərin baş verməsi ilə nəticələnmişdir. Əhalinin sayında baş verən bu dəyişikliklər muxtar respublikada mövcud olan sosial-iqtisadi, milli-mədəni və digər amillərin nəticəsi kimi yaranan demoqrafik inkişaf göstəricilərinin dəyişilməsi, həmçinin sosial-iqtisadi və digər tədbirlərin uğurla həyata keçirilməsi ilə yanaşı həmçinin burada əhalinin tarixən yaranıb formalaşmış doğma yurda bağlılıq ənənəsi və çətin anlarda torpaqları mənfur düşməndən qorumaq əzmi ilə də əlaqədardır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan tarixi IV cild. (2000). Bakı, Elm, 491 s.
2. Azərbaycan tarixi V cild. (2008). Bakı, Elm, 696 s.
3. A. A. Nadirov, Ə. X. Nuriyev, Ş.M Muradov. (2000). Naxçıvan iqtisadiyyatı XX əsrdə. Bakı: Elm, 104 s.
4. Hacıyev İ. Naxçıvan əyaləti və Ordubad dairəsi haqqında dəyərli mənbə. AMEA Naxçıvan Bölməsinin Elmi əsərləri, (ictimai və humanitar elmlər seriyası). 2021, №1, s. 9-15.
5. Hacıyev İ. Naxçıvan Azərbaycanın dövlətçilik tarixində. (2018). Bakı, Elm, 372 s.
6. Hacıyev İ. Moskva və Qars beynəlxalq müqavilələri. (2021). Naxçıvan, Əcəmi, 152 s.
7. Hacıyev İ. Araz-Türk Cumhuriyyəti. (2021). Naxçıvan, Əcəmi, 160 s.
8. Muradov Ş.M. İnsan potensialı: əsas meyillər, reallıqlar, problemlər. (2004). Bakı, Elm, 660 s.
9. Nagiyev K. Changes in the population number and their dynamics the modern stage of Nakhchivan Autonomous Republic. POLISH JOURNAL OF SCIENCE. Warszawa, Poland, № 79, 2024, pp. 14-15.
10. Naxçıvan statistika güzğüsündə – 75. (1999). Bakı, Səda, 128 s.
11. Naxçıvan Muxtar Respublikası – 95. (2019). Naxçıvan, Əcəmi, NPB, 184 s.

12. V. Arzumanov, N. Mustafa. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya, Soyqırım, Qaçqınlıq. (1998). Bakı, Qartal, 218 s.
13. Şahverdiyev Z. Naxçıvan bölgəsi XIX-XX əsrin əvvəllərində. (2008). Bakı, Qismət, 133s.
14. И. Шопен. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху его присоединения к Российской империи. (1852). СПб, 1217 с.
15. nstat.gov.az